

Л. М. Крот,
к. е. н., доцент кафедри фінансів і кредиту,
Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИТРАТ У БЮДЖЕТІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА

L. M. Krot,
c. e. s., associate professor of department of finances and credit, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

FORMING SOURCES AND BASIC DIRECTIONS OF CHARGES ARE IN THE BUDGET OF THE
KREMENTCHUK POVIT ZEMSTVA

У статті проаналізовано джерела наповнення бюджету Кременчуцького повітового земства та основні напрями витрат у другій половині XIX — на початку XX століття. Відзначено позитивну динаміку його наповнення напередодні Першої світової війни. Виконано порівняльний аналіз бюджету Кременчуцького повітового земства та бюджетів інших земських установ Полтавської губернії.

The article consists of analysis the sources of filling of budget of the Kremenchuk povit zemstva and basic directions of charges at the second half XIX and at the beginning of XX centuries. The positive dynamics of his filling is marked in eve First world war. The comparative analysis of budget of the Kremenchuk povit zemstva and budgets of other zemsky establishments of the Poltava province is executed.

Ключові слова: бюджет, повіт, кошторис, земство, податки.
Key words: budget, povit, estimate, zemstvo, taxes.

ВСТУП

Однією з важливих умов побудови демократичної держави є самостійність і незалежність органів місцевого самоврядування. Цілеспрямований вплив місцевого самоврядування на формування суспільних відносин можливий лише за достатнього обсягу фінансових ресурсів у їхньому розпорядженні. Розширення функцій і повноважень органів місцевого самоврядування потребує адекватного збільшення їхніх фінансових ресурсів, наявності стійких доходів місцевих бюджетів. Однак на практиці протягом останніх років у зв'язку з відсутністю необхідних обсягів грошових коштів на місцях не вирішуються належним чином нагальні соціально-економічні проблеми, занепадає місцеве господарство, не виконуються у повній мірі делеговані повноваження.

Основою для створення дієвого самоврядування може стати приклад земських установ, які діяли в Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX століть. Досвід їх роботи отримав загальне визнання і довів свою ефективність. На нашу думку, він повинен бути вивчений і критично осмислений з позицій

вирішення проблем сьогодення. Заслужують на наше ґрунтовне дослідження як загальні питання організації земського самоврядування, так і їх всебічна практична діяльність, зокрема формування бюджету. Можливість дослідження реалізується в умовах нагромадження певного досвіду функціонування таких установ.

Названу проблему розглядали як дореволюційні, так і сучасні дослідники. Одним з перших на рівні повіту її проаналізував О. Лазаревський при написанні історії Котопського земства за 25 років його діяльності (1865—1889) [10]. Пізніше проблему формування бюджетів органів місцевого самоврядування досліджував Б. Веселовський [2]. У радянській історіографії бюджети українських земств аналізувала Л. Корнійчук [4]. Серед сучасних науковців варто виділити праці російського вченого В. Абрамова [1].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

У 1864 році царський уряд започаткував реформу місцевої влади. Було видано “Положення про створення земських установ”, згідно з яким у губерніях і повітах формувалися виборні органи — земства. На них покла-

далося вирішення питань, пов'язаних з регіональною освітою, медициною, шляхами, поштою, промислами, сільським господарством. Джерелами забезпечення діяльності земств повинні були стати місцеві податки. Тому проблема формування дохідної частини бюджету зазначеного органу місцевого самоврядування набула актуальності від самого початку його існування [11].

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є вивчення та аналіз основних джерел формування та витрат бюджету Кременчуцького повітового земства, починаючи з другої половини XIX до початку XX століть. Методологічною основою дослідження є системний підхід, аналіз літературних джерел (щорічних звітів земських управ, статистичних довідників та матеріалів періодичних видань), використання логічного та порівняльного аналізу, узагальнення отриманих результатів.

РЕЗУЛЬТАТИ

У 1865 році розпочало свою діяльність Кременчуцьке повітове земство, яке знаходилося в південній частині Полтавської губернії. Одним з перших практичних питань стало формування бюджету. Основними джерелами його наповнення, згідно Положення 1864 року, стало оподаткування різних категорій населення. Податки, запроваджені органами місцевого самоврядування, за способами їх отримання поділялись на окладні і неокладні. Перші складали основу земського бюджету, до них відносились доходи від обкладання:

1) нерухомого майна в містах і повітах — землі, лісів, житлових будинків, фабричних, заводських і торгових приміщень;

2) промислових свідоцтв і патентів на заводи з виробництва різних напоїв та на установи з продажу спиртних напоїв;

3) установ трактирного промислу за межами міських поселень.

До неокладних доходів належали:

1) доходи з нерухомого майна самого земства та відсотки з капіталів, які їм належали;

2) судове мито і збір із паперів, що стягувалися з цивільних справ, які утримувалися в земських начальників, міських суддів, повітових членів окружного суду та на повітових з'їздах;

3) мита за користування установами та послугами земства: шосейні та мостові збори за проїзд по земським дорогам і мостам, плата за лікування та навчання в земських установах;

4) доходи від земських промислових підприємств;

5) штрафи і пені за несвоєчасну сплату земських податків та ін. Сюди додавались субсидії від казни, товариств і приватних осіб переважно з певним призначенням (на медицину, стипендії учням і студентам, будівництво залізниць та інше) [11].

Проблема оподаткування населення жваво обговорювалася на перших зборах Кременчуцького повітового земства. Було складено кошторис, який становив 11400 рублів. Для його наповнення збори постановили обкласти додатковим земським збором землі, міське майно, торгові свідоцтва і промислові заклади. За пропозицією гласного Н.І. Магденка з усіх шинків

доцільно брати єдиний податок — 15 руб. з кожного, незалежно від прибутковості. Він мотивував свою думку тим, що в результаті припинять своє існування дрібні шинки, які знаходяться за містом і служать розсадниками злочинності і розпусти. Названа пропозиція була прийнята [18, с. 178].

На цих же зборах гласні виступили з пропозицією про розсилання “запросних листів”, в яких би власники подали точні відомості про своє майно, з попередженням про те, що в разі надання неточної інформації вони будуть обкладені подвійним податком. Однак останній пункт викликав суперечки серед гласних. Вони зазначили, що більшість власників не мають документів про кількість своєї землі. До того ж, відповідне стягнення може бути здійснене через суд. Лише після роз'яснень голови, що управа має право накласти стягнення у вигляді подвійної пені, збори більшістю 20 проти 7 затвердили цей спірний пункт інструкції [18, с. 178—179]. Наведений приклад свідчить, як непросто проходило обговорення проблеми оподаткування на земських зборах.

В інструкції, що була прийнята на першому земському зібранні, управі доручалося “здобути до наступних зборів якомога точні відомості про землі: а) власників земель, зокрема, тих, що залишилися за наділом селянам, так і наново набутих, а також про кількість зручної і незручної землі із зазначенням, на яких дачах вона знаходиться; б) про землі селян, що недавно вийшли з кріпосної залежності; в) про землі громадські, казенні, церковні та інші, з яких належить збір, або ті, що не оподатковуються із занесенням останніх до окремої відомості” [13, с. 157].

Тоді ж управа, вважаючи середню ціну 1 десятини землі 15 руб., запропонувала обкласти її збором в 1 коп., однак згодом збільшила його в півтора рази. У 1866 році визнано за доцільне поділити земельні наділи на 3 розряди: 1) присадибна, городи, пахотна, сінокісна, лісова; 2) землі, придатні під пасовиська, зарослі, чагарники; 3) непридатні землі, зокрема піски, солончаки, яри та ін. [13, с. 161—162].

На землі, які відносились до першого розряду, накладался податок у півтора рази більший, ніж на угіддя другого розряду, а землі третього розряду взагалі не оподатковувалися. Для визначення правильної цінності земель, управа не знайшла іншого способу, як покластися на свідчення власників та сільських товаристів. Земельний податок постійно зростає. Якщо в 1875 році загальна сума повітового земського збору складала 16,25 коп., то в 1880 р. — 20,0; 1885 р. — 30,5; 1890 р. — 33,0; 1895 — 35,7 коп. Отже, за 20 років податок на землю зріс більше, ніж в два рази [3, с. 182]. Зазначена тенденція продовжилася і в подальші роки. У Кременчуцькому повіті в 1900 році вона складала 61,7 коп., а в 1909 — 94,9 коп., тобто зросла більш, ніж у півтора рази. У 1914 році повітовий збір із земель першого розряду склав 108,2 коп. Таким чином, у порівнянні з 1895 роком він зріс майже втричі [8 с. 4]. Однією з причин збільшення земельного податку стало суттєве її подорожчання, яке відбулося протягом другої половини XIX — початку XX століття. Загальна кількість землі, що обкладалася в 1895 році, — 289914 десятин [3, с. 182], а в 1914 — 287926 десятин, що становило 92,7% від загальної її кількості, що числилася за управою [8, с. 6]. Така тенденція була

властива й іншим повітам губернії.

На основі статистичних джерел проілюструємо тенденцію щодо збільшення надходжень до бюджету Кременчуцького повітового земства протягом 50 років. Перший бюджет названого регіону в 1865 році реально склав лише 10400 руб., а наступного року 10723 руб. [13, с. 814]. Про зростання надходжень свідчить таблиця 1.

Аналіз даних таблиці свідчить про особливо швидке зростання кошторису Кременчуцького повітового земства протягом перших п'яти років діяльності, він збільшився приблизно в 5 разів. З 1870 по 1890 рр. надходження до земського бюджету зросли з 58255 руб. до 130496 руб., тобто в 2,2 рази. З 1890 по 1904 роки — в 1,7 рази, а з 1904 по 1914 рр. — в 3,4 рази. Отже, земський бюджет найбільш стрімко зростав на початку діяльності органу місцевого самоврядування, а також напередодні Першої світової війни. Зазначена тенденція була притаманна й іншим повітовим земствам як Полтавської губернії, так і всієї Російської імперії. На це вказують дослідження Б. Веселовського [2, с. 24].

За даними таблиці 2 порівняємо бюджет Кременчуцького повітового земства з бюджетами земських установ нашого краю.

На підставі порівняльного аналізу кошторису повітових земств Полтавської губернії приходимо до висновку, що бюджет Кременчуцького повітового земства був найбільшим до кінця XIX ст., однак на початку XX ст. він став поступатися окремим земствам. Варто відзначити тенденцію поступового вирівнювання бюджетів повітових земств у Полтавській губернії за цей час. Однак він мав і свої особливості. Зокрема, значні суми до бюджету надходили від оподаткування з обкладання міського майна, які складали 30—40% від загальної суми податків з нерухомості. За цими надходженнями з Кременчуцьким повітом міг конкурувати лише Полтавський.

Протягом всього існування земських установ основним джерелом бюджету залишався податок з нерухомості, в основному з землі. Наприклад, у бюджеті 1865 року податок, отриманий з нерухомого майна, склав 67%, тобто 2/3, причому він цілком складався із обкладання земель, в 1885 р. — 89%, з землі — 70%. На такому рівні він залишався до початку 90-х років XIX ст. Далі роль земельного податку починає дещо зменшуватися, його доля в земському бюджеті скоротилася в межах 40% в 1900-х роках, а в період Першої світової війни — 35%.

На другій позиції знаходилися кошти, які поступали з обкладання нерухомого майна в містах, а також з приміщень заводських, фабричних і торгово-промислових закладів. Якщо в 1870 році земський бюджет отримав 10591 руб., що становило 18% від загальної суми, то у 1890 р. — вже 23695 руб., а в 1914 р. вони склали третину надходжень від обкладання всієї нерухомості. Збільшення надходжень до земського бюджету досяглося за рахунок зростання податків на землю, що було пов'язано із тенденцією її подорожчання, яка спостерігалася у другій половині XIX — на початку XX ст. Розвиток промисловості в Кременчуці також сприяв поповненню земської каси.

Наведена нижче таблиця 3 вказує на основні тенденції надходжень до земського бюджету в різні

Таблиця 1. Сума загальних надходжень до бюджету Кременчуцького повітового земства протягом 1866—1915 рр.

Роки	Сума	Збір із землі
1866	10723	7368 (70%)
1867	42374	26480 (62%)
1870	58255	41016 (70%)
1875	61259	42725 (69%)
1880	74747	54086 (72%)
1885	117456	82423 (70%)
1890	130496	93458 (71%)
1895	166885	104146 (62%)
1899	197992	852400 (43%)
1904	226846	104846 (46%)
1908	312978	146968 (46%)
1910	348986	156621 (44%)
1913	709099	286337 (40%)
1914	781947	300951 (38%)
1915	772082	274711 (35%)

Складено автором за джерелами: [13, с. 814—821], [12, с. 28], [18, с. 179], [5, с. 10], [6, с. 8], [7, с. 1], [8, с. 1], [9, с. XIX].

періоди.

Отже, в 70—90-ті роки основу земського бюджету складав податок з нерухомості, насамперед із землі.

На початку XX століття суттєву роль починають відігравати надходження з обкладання міського майна. Новим явищем цього періоду стало збільшення субсидій земству від урядових установ. Станом на 1914 р. вони склали 38% від загальної суми земського бюджету.

Щодо своєчасності та повноти надходжень окладних повітових земських зборів, то зазначимо, що в 1904 році земський бюджет недотримав 40488 руб., що становило 18% загальних надходжень. Найбільші заборгованості були від сільських товариств (20%) та з торгово-промислового майна повіту (38%) [5, с. 14]. Через 10 років ситуація істотно не змінилася. У 1913—1914 рр. недоїмки з земель спадкових, козацьких складали трохи більше 4%, а з решти — 27%; борги з міського майна утримувалися на рівні 3%, а з торгово-промислового

Таблиця 2. Кошторис повітових земств Полтавської губернії

Повітові земства	1877	1890	1901
1	2	3	4
Гадяцьке	61500	79900	206200
Золотоніське	58800	105000	268500
Зіньківське	57400	90600	192700
Кобеляцьке	51400	70300	196000
Костянтинівське	59400	111800	294300
Кременчуцьке	69100	129600	227200
Лихвицьке	49200	71200	197100
Лубенське	42800	62500	156700
Полтавське	76100	110100	255900
Пирятинське	59100	91000	240000
Хорольське	44900	100400	205100
Переяславське	60100	108200	273600
Роменське	67500	99800	254600
Прилуцьке	55600	99400	186500
Миргородське	50700	88600	206300

Джерело: [2, с. 22—30].

Таблиця 3. Кошторис доходів Кременчуцького повітового земства

Земські доходи	1880	1894	1904	1914
Різні неокладні збори	4900	6200	11572	19895
Субсидії земству від міст, установ, окремих осіб		600	24833	308912
Податок із нерухомості, всього	69747	148164	182267	453139
У тому числі з земель	54086	110579	104846	300951
З приміщень заводських, фабричних і торгово-промислових установ			6720	19200
З нерухомого майна в містах	15761	37585	70699	132988
Всього	74747	156373	226846	781947

Примітка: збори з нерухомого майна в містах та з приміщень заводських фабричних і торгових установ в “Систематичному довіднику Кременчуцького земства за 1865—1899 роки” подаються спільно.

Джерела: [13, с. 780—811], [5, с. 10], [8, с. 1].

майна — 36—38%. Всього бюджет Кременчуцького повітового земства недоотримав у 1913 р. 76694 руб., що складало 13% всіх надходжень, у 1914 — 80920 руб. (13,4%) [8, с. 4]. Як бачимо, земство втрачало у своєму бюджету доволі значні суми. Однією з причин такого явища було те, що названі органи місцевого самоврядування не мали безпосередньої влади в питанні збору податків та повернення боргів. Поліція підпорядковувалась губернатору, і успішність збору податків до земського бюджету залежала від волі місцевого керівництва. За несвоєчасно сплачений податок накладалася пеня. Суми, недоотримані в попередні роки, закладалися в бюджет наступного року. Земські збори мали право визнати окремі заборгованості “неблагодійними” та списати їх з рахунків. Критеріїв, за якими вони зараховувалися

Таблиця 4. Основні витрати бюджету Кременчуцького повітового земства протягом 1866—1914 рр.

Рок	Урядові витрати	Утримання земського управління	Дорожні справи	Народна освіта	Медицина	Економічні потреби	Всього
1866	2623	8100					10723
1870	39466 (67%)	7356 (12,6%)	1000 (1,7%)	3392 (5,6%)	5488 (9,4%)		58255 (100%)
1875	37092 (60,5%)	7150 (11,6%)	1000 (1,6%)	11495 (18,7%)	2000 (3,2%)		61239 (100%)
1880	42721 (57,1%)	7050 (9,4%)	1100 (1,5%)	13535 (20,7%)	5700 (7,6%)		74747 (100%)
1885	46645 (59,7%)	9198 (11,8%)	2000 (2,6%)	27793 (35,7%)	2385 (3,1%)	1300 (1,7%)	117456 (100%)
1890	48833 (57,4%)	10680 (12,5%)	507 (0,6%)	30000 (34,9%)	2400 (2,8%)	200 (0,2%)	130496 (100%)
1895	47722 (52,5%)	10619 (11,5%)	4400 (4,8%)	40113 (43,5%)	34330 (37,2%)	0	166885 (100%)
1899	28706 (31,4%)	21690 (23,7%)	3115 (3,4%)	46344 (50,4%)	36537 (39,7%)	4655 (5,0%)	197992 (100%)
1904	6591 (7%)	23644 (27,7%)	28036 (33,2%)	34939 (41,3%)	70493 (83,7%)	8820 (10,5%)	218108 (100%)
1907	23900 (7,8%)	23600 (7,3%)	18700 (5,6%)	84700 (25,6%)	69400 (21,2%)	12900 (3,9%)	306300 (100%)
1910	6902 (2%)	27381 (8,2%)	35844 (10,9%)	106067 (32%)	93665 (28,2%)	22504 (6,8%)	308041 (100%)
1913	3060 (0,55%)	38483 (5,7%)	48748 (7,2%)	360397 (53,3%)	10467 (0,15%)	25389 (0,37%)	714604 (100%)
1914	197000 (2,5%)	40482 (5,1%)	43884 (5,6%)	392367 (50%)	142606 (18,1%)	70120 (8,9%)	786191 (100%)

Складено автором за джерелами: [5, с. 28], [6, с. 25], [7 с. 27], [8, с. 28], [13, с. 780—811], [16, с. 2].

до небагодійних, не існувало. Цією прогалиною в законодавстві користувалися пануючі класи, щоб перекласти основний тягар податків на селян. Взагалі земству вдавалося збирати податків приблизно на рівні 85—88%.

Проаналізуємо зміни основних витрат Кременчуцького повітового земства протягом 1865—1915 рр. (табл. 4).

На основі нижченаведеної таблиці проаналізуємо розподіл коштів земського бюджету, які витрачалися на потреби Кременчуцького повіту в різні періоди існування органу місцевого самоврядування. За “Положенням” 1864 року земські витрати поділялись на обов’язкові і необов’язкові. До перших відносились: утримання окремих чиновників місцевого управління, місць позбавлення волі, комітету з селянських справ, витрати на богодільні, дорожні (утримання та ремонт шляхів), підводні (утримання підвод для роз’їзду поліції та інших посадових осіб). До необов’язкових належали витрати на медицину, народну освіту, утримання управи, пошти, економічні та інші заходи.

Обов’язкові витрати, особливо в перші десятиліття існування земств, були доволі обтяжливими. У 1870 році вони склали більше 70% бюджету. До середини 90-х років урядові витрати та витрати на утримання земського управління зростали, поглинали приблизно половину кошторису земського бюджету, не зважаючи на неодноразові звернення органів місцевого самоврядування до уряду з клопотаннями про їх відміну або зменшення. У 1895 році земства були звільнені від частини обов’язкових витрат, зокрема від утримання мирових судів та установ із селянських справ. У 1901 р. казна перебрала на себе такі витрати: квартирне утримання слідчих та чинів поліції, наймання приміщень для військової присутності, утримання секретаря з губернських та земських справ. Отже, на початку ХХ ст. обов’язкові витрати суттєво зменшилися, вони були перекладені на державний бюджет. У 10-х роках минулого століття обов’язкові витрати зводилися до 2—3%. Суттєве їх скорочення дало змогу земству збільшити фінансування освіти і медицини. Саме з другої половини 90-х років спостерігаємо помітне зростання коштів, які виділяло Кременчуцьке повітове земство на соціальні потреби. Якщо в бюджеті за 1870 рік на освіту і медицину припадало лише

15% кошторису, то в 1895 р. — 44%, тобто майже втричі більше. Причому спочатку земство більше коштів виділяло на медицину, але згодом витрати на освіту стали переважати. Особливо стрімко зростало фінансування шкільної справи перед Першою світовою війною. У 1910 р. на освіту виділялася третина коштів земського бюджету, в 1913—1914 рр. — трохи більше 50%, на медицину приблизно 20—28%. Тобто протягом 1910—1914 рр. майже дві третини земського бюджету витрачалося на забезпечення соціальних потреб, значна частина з них надходила у вигляді субсидій від уряду.

Стаття, за якою фінансувалися сільськогосподарські та економічні потреби населення до першої половини 90-х років XIX ст., була нерегулярною. Лише з 1896 року Кременчуцьке повітове земство почало з року в рік виділяти кошти на поліпшення господарства краю. Спочатку вони становили трохи більше 2%, протягом 1904—1907 рр. зросли до 4%, а напередодні Першої світової війни становили 9—10%. Значний вплив на збільшення фінансування економічних потреб мала Столипінська аграрна реформа, що ставила одним з головних завдань поліпшення селянського господарства. Тому уряд надавав субсидії земствам, які йшли на підтримку кооперативів, кредитних установ.

На початку XX ст. у земському бюджеті з'явилися окремі статті, що передбачали фінансування ветеринарії та закладів громадського піклування. Також виділялися кошти на погашення боргів, різні витрати, відрахування на утворення капіталів та на утворення запасної суми.

Витратна частина бюджету Кременчуцького повітового земства в порівнянні з іншими аналогічними установами Полтавської губернії мала свої особливості. Середні витрати на душу населення в нашому регіоні в 1906 році склали 78 коп. і були найнижчими в губернії [15, с. 5]. Вказана тенденція посилилася і в подальші роки: станом на 1910 рік витрати становили 1 руб. 21 коп., тоді як в Роменському повіті — 3 руб. 29 коп. [17, с. 4]. Очевидно, що Кременчучина відставала у фінансуванні освіти, медицини та інших галузей в розрахунку на одного жителя. Причина цього явища крилася в густоті населення.

ВИСНОВКИ

Протягом зазначеного нами періоду зростання бюджету Кременчуцького повітового земства відбувалося нерівномірно, однак без великих коливань. Найбільш швидко збільшення надходжень спостерігається в перші 5 років та напередодні Першої світової війни. Починаючи з середини 90-х років XIX ст., у земському бюджеті посилюється роль неокладних зборів, зокрема, надходжень з обкладання землі, але з кінця XIX ст. їх доля поступово починає зменшуватися. У цей же час збільшуються доходи від обкладання нерухомого майна в містах. Саме вказана стаття доходів була в Кременчуцькому земському бюджеті найбільшою серед інших повітів Полтавської губернії.

Таким чином, у формуванні земського бюджету можна виділити ряд етапів. На першому — 1865—1890 рр. — відбувалося становлення земської податкової системи, наповнюваність бюджету спочатку була незначною, однак згодом відбулося її суттєве зростання. На другому — 1890—1917 рр. — бюджет земства швидко зростає,

суттєво скорочуються обов'язкові витрати, помітне місце починають займати урядові субсидії. Основна частина коштів витрачалася на освіту і медицину.

Література:

1. Абрамов В. Земский бюджет / В. Абрамов // Банковские услуги. — 1996. — №3—4. — С. 30—33.
2. Веселовский Б. История земства: в 4 т. / Б. Веселовский. — СПб, 1909. — Т. 2. — 703 с.
3. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895. Год 1-й. — Полтава, 1895 — 223 с.
4. Корнийчук Л. Экономические вопросы в деятельности земств / Л. Корнийчук // Экономика Украины. — 1995. — № 1. — С. 58—64.
5. Отчет управы за 1904 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. — Кременчуг: Типография И.А. Дохмана, 1905. — 242 с.
6. Отчет управы за 1910 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. — Кременчуг: Типография И.А. Дохмана, 1911. — 308 с.
7. Отчет управы за 1913 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. — Кременчуг: Типография И.А. Дохмана, 1914. — 494 с.
8. Отчет управы за 1914 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. — Кременчуг: Типография И.А. Дохмана, 1915 — 547 с.
9. Отчет управы за 1915 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. — Кременчуг: Типография И.А. Дохмана, 1916. — 372 с.
10. Памятная книжка Конотопского земства, 1865 — 1890 гг. / [сост. Лазаревский А.]. — Киев, 1890. — 144 с.
11. Положение о губернских и уездных учреждениях от 1 января 1864 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собрание второе. — Т.39. — Спб., 1867. — №40457.
12. Полтавский земский календарь на 1908 год. — Полтава: Типо-литография И.А. Дохмана, 1907. — Год 1-й. — 136 с.
13. Систематический сборник постановлений Кременчугского (Полтавской губернии) уездного земского собрания 1865—1899 гг. / [сост. Бондаренко О.М.]. — Кременчуг: Типография И.А. Диковского, 1900. — 871 с.
14. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год 5-й. — Полтава: Типо-литография И.А. Дохмана, 1901. — 536 с.
15. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1906 год. Год 10-й. — Полтава: Типо-литография И.А. Дохмана, 1907. — 92 с.
16. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1907 год. Год 11-й. — Полтава: Типо-литография И.А. Дохмана, 1908. — 162 с.
17. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1910 год. Год 14-й. — Полтава: Электрическая типо-литография приемников И. А. Дохмана, 1911. — 144 с.
18. Щербина Ф. История Полтавского земства / Федор Щербина. — Полтава, 1915. — 240 с.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2013 р.